

AZƏRBAYCANI TƏDQIQ VƏ TƏTƏBBÖ CƏMIYYƏTI – 100

Afaq RAMAZANOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,

AMEA Folklor İnstitutu

E-mail: afagramazanova@gmail.com

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2023.4.24>

**AZƏRBAYCANI TƏDQIQ VƏ TƏTƏBBÖ CƏMIYYƏTİNİN
FƏALİYYƏTİNDƏ AZSAYLI XALQLAR**

Açar sözlər: Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti, azsaylı xalqlar, komissiyalar, folklor, tarix

SUMMARY

**NATIONAL MINORITIES IN THE ACTIVITY OF
SOCIETY OF RESEARCH AND STUDIES OF AZERBAIJAN**

In 1923, Azerbaijan Society for Scientific Research and Studies was established in Azerbaijan. This society immediately became the center of coordination of all scientific research conducted in Azerbaijan. One of the main directions of this society was the study of national minorities of Azerbaijan, in historical, folkloristic, philological, archaeological and ethnographic aspects. The article explores the activities of the Tat, Talish and Armenian commissions of society.

Key words: Azerbaijan Society for Scientific Research and Studies, national minorities, commission, folklore, history

РЕЗЮМЕ

**МАЛОЧИСЛЕННЫЕ НАРОДЫ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОБЩЕСТВА
ОБСЛЕДОВАНИЯ И ИЗУЧЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА**

В 1923 году в Азербайджане было создано Общество Обследования и Изучения Азербайджана. Это общество сразу же превратилось в центр координации всех научных исследований, проводимых в Азербайджане. Одним из главных направлений этого общества стало исследование малочисленных народов Азербайджана, в историческом, фольклористическом, филологическом, археологическом и этнографическом аспектах. В статье исследуется деятельность Татской, Талышской и Армянской комиссий общества.

Ключевые слова: Общество Обследования и Изучения Азербайджана, малочисленные народы, комиссия, фольклор, история

1923-cü ildə Azərbaycanda elmi tədqiqatlar sahəsində mühüm bir hadisə baş verdi. Azərbaycanda elmi tədqiqatları koordinasiya edən və istiqamətləndirən vahid bir mərkəz – Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti yaradıldı. İlk dövrdə cəmiyyətin tərkibində tarix, etnoqrafiya, iqtisadiyyat və təbiətşünaslıq bölmələri yaradıldı.

1925-ci ildə cəmiyyətin strukturunda təkmilləşmə işləri aparıldı. Yeni bölmələr – Tarix-Etnoqrafiya bölməsindən Türkologiya bölməsi yarandı. Ayrı-ayrı elm sahələri istiqamətində tədqiqatlar aparılması məqsədilə tarix, tarix-ədəbiyyat, etnoqrafiya, dilçilik, lüğətçilik, hüquq, sənaye, Xəzər dənizinin tədqiqi, təsviri incəsənət, teatr, musiqi və s. üzrə komissiya və altkomissiyalar təşkil edildi. Respublikanın Şamaxı, Gəncə, Lənkəran, Zaqatala və digər qəza-

larında, o cümlədən, Naxçıvan MSSR və DQMV-də cəmiyyətin bölmələri yaradıldı.

Amma Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin mövzumuz səbəbindən bizi maraqlandıran əsas fəaliyyəti isə elə yarandığı ildən – 1923-ci ildən başlayır. Öncə qeyd edək ki, ATTC yarandığı gündən Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların vahid prinsiplərlə tədqiqi və öyrənilməsini qarşısına məqsəd qoyur. Cəmiyyətin yürütdüyü bu siyasətdə nə əvvəl, nə də sonra heç bir ikili standarta rast gəlmək mümkün deyildir. Olduqca həssas bir mövzu olan azsaylı xalqlar, onların tarixi, həyatı və məişəti, folkloru, bir sözlə, maddi və mənəvi mədəniyyətinin tədqiqi ilk gündən Cəmiyyətin prioritet məqsədinə çevrilir. Beləliklə, Cəmiyyətin strukturunda baş verən ən mühüm yenilik – burada azsaylı xalqlarla birbaşa məşğul olan komissiyaların və ya alt komissiyaların yaradılması olur. Bildiyimiz kimi, ATTC-nin tərkibində tat, talış, erməni və kürd komissiyaları fəaliyyətdə olmuşlar. Həmin komissiyaların nə zaman yaradılması barədə isə nəsə bir mülahizə yürütmək üçün arxivə müraciət etmək gərəkdir. ATTC-nin əldə olan bütün sənədləri hal-hazırda AMEA Rəyasət heyətinin arxivində və Milli arxiv idarəsində (arxivlərdə iş üçün bizə şərait yaradan Rəyasət Heyətinin arxivinin baş mütəxəssisi Aliyə xanıma və Milli Arxiv idarəsinin əməkdaşı Şahnalə xanıma minnətdarlığımızı bildiririk).

Bu materiallardan aydın olur ki, bizi maraqlandıran bu alt komissiyalar cəmiyyətin strukturunda mühüm yer tutan Tarix – etnoqrafiya bölməsinin tərkibində yaradılır. Bu bölmənin strukturu belə müəyyənləşir:

I. Bölmənin rəyasət heyəti

II. Tarix komissiyasının rəyasət heyəti

III. Etnoqrafiya bölməsinin rəyasət heyəti. Etnoqrafiya komissiyasında alt komissiyalar yaradılır.

1. ƏDƏBİYYAT altkomissiyası – sədri Haqverdiyev, sədr müavini – prof. Tomaşevski, Həbib Cəbiyev, katib Məmmədov, Rəyasət heyətinin üzvləri – Salman Mümtaz, H.Zeynallı, V.Xulufu, D.Cabbarzadə və M.Səfərov

a) türk qrupu – Haqverdiyev, Mümtaz, Zeynallı, V.Xulufu, Məmmədov, A.Kərimov, Cabbarzadə

b) İran qrupu – (kürdlər, tatlar, talışlar) prof. Tomaşevski, E.Akimov, V.Ryumin, M.İbrahimov

c) Erməni qrupu A. Fituni, Ter-Matevosyan, S.Qriqoryan, İskəndəryan

2. Lügət və Dil altkomissiyası – sədr prof. Aşmarin, sədr müavini prof. V.B.Tomaşevskiy. Rəyasət Heyətinin üzvləri A.Haqverdiyev, İ.Həsənov (həm də katib).

a) Türk qrupu: prof. N.İ.Aşmarin, A.Haqverdiyev, İ.Həsənov;

b) İran qrupu (tatlar, kürdlər, talışlar): prof. V.B.Tomaşevski, E.K.Akimov, V.A.Ryumin və M.İbrahimov;

c) Erməni qrupu: A.P.Fituni Ter-Matevosyan, S.S.Qriqoryan və İskəndəryan.

3. Xalq inancları və ayinlərinin toplama alt komissiyası: Sədr prof. P.K.Juze, sədr müavini S.M.Qəniyev. Rəyasət Heyətinin üzvləri E.K.Akimov, M.Cəmil Yusifzadə, katib V.A.Ryumin.

4. Musiqi, mahnı və rəqslərlə bağlı materialları toplayan komissiya: Ü.Nacıbəyov, M.Moiseyev, Abdul-Baqi, Bergelson və prof. Aysberq (Nacıyeva, 2005: 12).

Arxiv sənədləri ilə tanışlıq zamanı hər bir komissiyanın işinə dair ayrıca protokollara təəssüf ki, rast gəlmək mümkün deyildir. Amma ATTC-nin iclaslarının protokolları ilə tanışlıq zamanı belə məlum oldu ki, cəmiyyətin demək olar ki, hər bir iclasında bu və ya digər səbəbdən azsaylı xalqlar məsələsinə toxunulmuşdur. Məsələn, Cəmiyyətin Çingiz İldırımın sədrliyi ilə keçirilən 9 iyul 1926-cı il tarixli iclasının protokoluna nəzər yetirək:

“....

Другой товарищ спрашивает приняты ли меры к изучению национальных меньшинств.

... на второй вопрос т.Зифельд указывает на работы общества по изучению талышей проф. Миллером, указывает работу талышской и татской комиссии при обществе. Указывает также на экспедицию в Хызинский район и также работу Лалаяна” (архив)

Elə həmin arxiv materialları ilə işləyərkən ATTC-nin iclas protokollarının birindən belə bir məlumat almaq mümkün oldu ki, 1924-cü ildə cəmiyyətin tərkibində erməni komissiyası artıq fəaliyyətdə idi. 30.10.1924-cü il tarixli iclasının qərar hissəsində belə maddələr vardır:

“....

5.Армянская комиссия. На издание татских текстов – 100 руб.

....

11. О талышских легендах и суевериях собранных Али Байрамбековым постановили – просить председателя Историко-этнографической секции в одном из заседаний секции доложить о названных легендах” (RH arxiv).

Demək, 1924-cü ildə Cəmiyyətin nəzdində artıq erməni və talış komissiyaları fəaliyyət göstərirdi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz iki qərar maddəsi isə maraqlı nüansları ortaya qoyur. Belə ki, beşinci maddədən aydın olur ki, Cəmiyyətin nəzdində fəaliyyət göstərən erməni komissiyası əslində Azərbaycan ərazisində yaşayan qriqoryan tatların etnoqrafiyasının və dilinin tədqiqi ilə məşğul imiş. Bu fikri arxivdə olan protokollarla sonrakı tanışlıq bir daha təsdiqlədi.

ATTC-nin 29 may 1925-ci il tarixli növbəti iclasında Tarix-etnoqrafiya bölməsinin işi kimi Baqramyan adlı müəllifin “Татские говоры и тексты народной словесности” əsərinin adı çəkilir. Amma təəssüflər olsun ki, sonralar bu əsər nə işiq üzü görür, nə də arxivlərdə qorunur.

Elə həmin protokolda belə bir məlumata da rast gəldik: Армянской группой собран материал по изучению татского языка. Секция вела переговоры с известным этнографом Лалаяном о предоставлении в распоряжение Секции своего капитального труда на русском языке об исследовании жизни и говоров удинцев Нухинского уезда. Труды Лалаяна нами получены” (RH arxiv).

Eynilə də, Lalayanın əsəri də sonralar nə çap edilir, nə də arxivlərdə qorunur. Vaxmayaraq ki, bu əsər bir ildən sonra da – Cəmiyyətin 9 iyul 1926-cı

il tarixli iclasında yay nəşriyyat planına (“план летних издательских работ” – архив) salınır.

Onu da qeyd edək ki, arxivdəki protokol materiallarından o da aydın olur ki, Cəmiyyət Lalayanın Udinlər haqqındakı bu əsərini nəgd pul müqabilində müəllifindən əldə etmişdir.

Yuxarıda verdiyimiz protokolun 11-ci maddəsində Əli Bayrambəyov tərəfindən toplanan talış əfsanə və inanclarından bəhs olunur. Və bu maddədən o da məlum olur ki, azsaylı xalqlardan toplanmış materiallar ciddi yoxlama keçdikdən sonra çapa məsləhət bilinir və tarix etnoqrafiya bölməsi dəfələrlə həmin mətnləri və ya materialları müzakirəyə çıxarır. Bu da ATTC-nın öz işinə necə məsuliyyətlə yanaşdığını göstərir. Bir misala nəzər yetirək.

Hamımızın yaxşı tanıdığı və istinad etdiyi müəllifi Əmin Abid olan “Türk xalqları ədəbiyyatında mani növü və Azərbaycan bayatılarının xüsusiyyətləri” (Azərbaycanı öyrənmə yolu, sayı 3-4, 1930) məqaləsi prof. B.Əhmədovun və Ə.Şamilin verdiyi məlumatla görə, ilk əvvəl Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin nəşrə hazırladığı “Bayatılar” kitabına “Ön söz” kimi nəzərdə tutulmuşdur (Əhmədov, 2016: s. 14). Bu məqalənin nəşrə gedənəcən əlavə rəyə verildiyinin və iclaslarda müzakirə edildiyini arxiv materiallarından görürük. AZDETİ-nin dil ədəbiyyat və incəsənət bölməsinin 8 yanvar 1930-cu il tarixli protokoluna nəzər yetirək. Sədr Çobanzadə, katib Baqri. İclasda 3 məsələ qoyulur və 3-cü məsələ elə belə də adlanır.

Слушали – о работе тов. Эмина Абида о бояти.

Постановили – считать распределение бояти, произведенное тов. Эмин Абидом неудовлетворительным. Qeyri qənatbəxş

Предложить тов. Эмин Абиду в срочном порядке вернуть Отделению все подленики /тексты бояти/ переданные ему Об-вом изучения Азербайджана.

Предложить тов. Эмину Абиду произвести в его статье о бояти указанные рецензентами исправления и, по исправлении, рекомендовать к печати в журнале «Путь изучения Азербайджана» (МАİ)

Bu tədqiqatın 5 min bayatı əsasında aparıldığını bilirik. Bu protokoldan məlum olur ki, həmin bayatıları Əmin Abidə ATTC təqdim etmişdir.

Yaxud ATTC-də Azərbaycanda yaşayan kürdlər haqqında tədqiqatlar da ciddi resenziyadan keçərək çapa təqdim olunur. ATTC-nin arxivində kürdlərə həsr olunmuş tədqiqatlara yazılmış iki belə resenziyaya rast gəldik.

Birincisi, Aleksandr Semyonoviç Bukşpanın “Azərbaycan kürdləri” tədqiqatına yazılmış resenziyadır. Onun bu əsəri AZDETİ tərəfindən 1932-ci ildə çap edilir (Букшпан, 1932).

İkincisi, Ə.Ələkbərovun “К вопросу изучения культуры курдов» tədqiqatına yazılmış resenziyadır. Bu resenziyanın həcmi də böyükdür və içində göstərilən iradlar da bəndlər üzrə verilmişdir. Cəmi 20 irad və tövsiyənin yazıldığı görürük. Bu məqalə 1936-cı ildə nəşr olunur (Алекперов, 1936, с. 33-61).

Azsaylı xalqları tədqiq edən komissiyaların nə zaman yaranmasını ən dürüst mənbə olan arxiv materiallarından öyrənmək mümkündür. 14 dekabr

1923-cü ildə F.Samoyloviçin sədrliyi ilə tarix etnoqrafiya bölməsinin iclası keçirilir. Bu iclas protokolunun qərar hissəsində oxuyuruq:

“...
б) в составе комиссии секции образуется особая этнографическая комиссия, которая вырабатывает специальную программу по собиранию памятников духовной культуры.

в) во исполнение принятой на себя задачи комиссия собирает материалы

1. по народной литературе Азербайджанских тюрков, иранцев, армян, горских и других народов Азербайджана

б. по формам народного поэтического творчества” (архив).

Bu protokoldan məlum olur ki, 1923-cü ildə tarix-etnoqrafiya bölməsinin tərkibində artıq komissiyalar formalaşmağa başlayır. 1927-ci ilədək həmin komissiyalar öz fəaliyyətini davam etdirir. Hətta 1926-cı ilin yekun iclasında səsləndirilən “Перспективы работы в 1927 году” planına nəzər yetirək: “Историко-этнографической комиссии предстоит в 1927 году наряду с собиранием материалов по материальной культуре основного тюркского населения АССР в частности кочевников, обратить сугубое внимание на изучение исчезающих культур ряда нацменьшинств, подвергающихся естественному и быстрому процессу модернизации. Разведочные поездки Т.А.Алекперова в различные места Хызинского района Бакинского уезда и достаточные сведения других лиц наметили ряд пунктов населенных хорошо сохранившимися татами. В эти места (Хызинский район) в отчасти Кало-Маштагинский и Сараинско-Бинагадинский, также Балаханы и Сураханы должна быть направлена лингвистико-этнографическая экспедиция для обследования и описания татской народности столь малоизвестной науке.

Совершенно не терпит отлагательства организация такой же лингвистико-этнографической экспедиции при участии антрополога для изучения пяти изолированных одноаульных племен Кубинского уезда: хыналугцев, хапутлинцев, джекцев, крызцев и будухцев причисляемых обычно к Дагестанской группе племен” (РНА).

Amma təbii ki, maddi imkansızlıq (bildiyimiz kimi, bu komissiyaların əsas fəaliyyəti ekspedisiyaların təşkili və keçirilməsi olmuşdur. Ekspedisiya işi isə hər zaman maddiyyata bağlı olur) həmin komissiyaların ardıcıl işləməsinə mane olur.

АТТС-нин Тат комитетinin “elmi katibi Azərbaycanın məşhur maarifpərvər müəllimi Sultanməcid Qənizadə, sədri isə Hacı Ələkbərov idi... Bu komissiya Abşeron tatlarının məişətinə dair fotosərgi təşkil etmiş, “Таты и их быт” adlı əsərin yazılmasını öz elmi planına salmışdır. Cəmiyyətin nəzdində olan dilçilik-lüğət altkomissiyası (sədri prof. H.İ.Aşmarin, sədr müavinləri prof. V.B.Tomaşevski və Ə.Haqqverdiyev) tat dili lüğəti hazırlamağı da nəzərdə tutmuşdur. Cəmiyyətin tat komitetasında ciddi fəaliyyət göstərən bir sıra alimlər, xüsusilə professorlardan V.A.Ryumin və P.K.Juze tatlara dair məruzələrlə çıxış edir, bu sahədə tədqiqat aparırdılar” (Hacıyev, 2009: s.16).

Bu komissiya o zamanlar Lənkəranda talışların folklorunu toplamaqla məşğul olan B.Milləri Azərbaycan tatlarını öyrənməyə cəlb edir.

B.Millərin verdiyi məlumata görə, o, Cəmiyyətin xətti ilə cəmi bir ay tatlar yaşayan ərazilərə ezam edilmiş və bu ezamiyyətlərdə onu ATTC-nin elmi katibi və o dövrdə Azərbaycanda milli azlıqlar siyasətinə nəzarət edən A.R.Zifeldt-Simunyaqi və cəmiyyətin elmi işçisi A.P.Fituni müşayiət etmişdir. Ezamiyyə müddətində B.Millər Abşeron yarımadasında yaşayan tatlarla ünsiyyətdə olmuş, Quba və Şamaxı ərazisindəki tat yaşayış məskənlərində olmuşdur. Ezamiyyənin nəticəsi kimi, ATTC-nin Xəbərlərindən biri professorun tatlar haqqında əsərinə həsr olunmuşdur – Таты, их расселение и говоры (материалы и вопросы). Известия Общества Обследования и Изучения Азербайджана. № 8, выпуск VII. Баку: 1929.

B.Millərin 1928-ci ildə Azərbaycan tatlarından topladığı materiallar sonradan toplayıcı tərəfindən SSRİ EA-nın N.Marr adına Dil və Təfəkkür İnstitutunun elmi əsərləri kimi çıxan “Иранские языки” toplusuna da təqdim edilmiş və 1945-ci ildə nəşr edilmişdir (Иранские, 1945).

Prof. Q.Cavadov ATTC-in sözügedən komissiyaları haqqında yazır: “Təqdirəlayiq hal sayılmalıdır ki, istər cəmiyyət və istərsə də onun komissiyaları öyrəndiyi etnosun nümayəndələrini də bu işə cəlb edib, onlardan səmərəli istifadə edirdi. Bu baxımdan tat, talış və kürd komissiyalarının işi daha səmərəli təşkil edilmişdir. Çünki bu etnosların tədqiqi zamanı yerli ziyalıların qüvvəsindən daha çox istifadə edilmişdir. Cəmiyyətin tat komissiyası Azərbaycan tatlarının maddi və mənəvi mədəniyyətinin öyrənilməsi, əhalinin məskunlaşdığı kəndlərin, yaşayış məskənlərinin xəritələşdirilməsi üçün xüsusi ekspedisiyalar təşkil etmişdi. Tatların kompakt yaşadığı Abşeron, Xızı, Dəvəçi, Quba, Qonaqkənd, Şamaxı və Lahıc ərazisində geniş tədqiqat işləri aparılmışdı. Cəmiyyətin apardığı tədqiqatların əməli nəticəsi olaraq prof. B.Millərin tatlar, prof. Q.F.Çursinin talışlar, bir az sonralar isə prof. A.Bukşpanın “Azərbaycan kürdləri” haqqında əsərləri meydana çıxdı. Müəyyən kəm-kəsirlərinə baxmayaraq, adını çəkdiyimiz hər üç əsərdə sadaladığımız azsaylı etnoslar haqqında xeyli dəyərli və faktik məlumatlar toplanmışdır. B.Millərin tatlara həsr edilmiş əsərinə həm də görkəmli topoqraf İbrahim ağa Vəkilov tərəfindən tərtib edilmiş Azərbaycan SSR-in tat rayonlarının xəritəsi” əlavə edilmişdir ki, bu da respublikada tatların məskunlaşmasını izləmək baxımından təkcə o dövrdə deyil, bu gün də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir” (Cavadov, 2000: s.23).

Prof. Cavadovun bu fikirlərini Tat komissiyasının 23 oktyabr 1925-ci il tarixli iclasının protokolu da təsdiq edir.

Постановили: Дать извещение в газетах о приглашении тат-христиан в комиссию.

Слушали: тов. Алекперов сообщает, что он знает двух стариков ТАТОВ, которые могут дать ценные материалы.

Постановили: Считать весьма желательным привлечение стариков вообще и этих в частности к работе татской комиссии, каковое поручить тов. Алекперову и всем членам президиума.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, ATTC cəmiyyətinin xətti ilə yazılmış və nəşr edilmiş iki qiymətli mənbə – “Таты” və “Таты Азербайджана” yazıları

hal-hazırda itib batmışdır. Bu materiallar – Zifeldt-Simumyaqi tərəfindən hazırlanmış və dağ yəhudilərinə həsr edilmişdir.

Bu materiallar haqqında məlumatı 2000-ci ildə Bakı şəhərində işıq üzü görmüş “Горские евреи Азербайджана” (Агарунов, 2000) biblioqrafik göstəricisindən almaq mümkündür. Elə həmin biblioqrafiyada göstərilən mənbəyə – АМЕА Tarix İnstitutunun elmi arxivinə müraciət edəndə məlum oldu ki, hal-hazırda bu iki əsərdən heç biri əldə yoxdur. Amma yuxarıda adıçəkilən biblioqrafiyanın tərtibçilərindən biri, dağ yəhudilərinin uzun illər tədqiqatçısı olmuş, tarixçi-əlim E.Kərimovun bir məqaləsində həmin materiallara istinad var. Və həmin istinaddan məlum olur ki, Zifeld-Simumyaqi “dağ yəhudisi” termininin “tat” etnonimi ilə əvəzlənməsi barədə yazmışdır: “Уже с 20-х годов прошлого века по выражению кавказоведа А.Р.Зифельдта – Симумяги термин "горский еврей" решительно и окончательно заменен термином “tat”. Это автор считал "революцией". Замена этнонима и начало процессов татизации еврейского населения было связано с особенностями национальной политики тоталитарного советского режима и, в частности, отношением официальной власти к еврейству вообще. Татами считались горские евреи до 70-80-х годов прошлого столетия” (Агарунов, 2000, s.8).

Zifeld Simumyaqi - Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö cəmiyyətinin ən fəal üzvü, sədr müavini və elmi katibi, Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqların tədqiqi və tanındılması işində xidmətləri olmuş, milliyyətçə eston, uzun illər Azərbaycanın tarixini, etnoqrafiyasını öyrənən və təəssüf ki, sonda gördüyü misilsiz xidmətlərinə görə Sovetlər tərəfindən “mükafat” olaraq repressiya olunan, В.Алпатовun dediyi kimi, “repressiya olunmuş türkologiyanın” (Ашнин, 2002: s.294) qabaqcıl simalarından olmuşdur.

Bu həmin Simumyaqidir ki, 1929-cu ildə professor Boris Vsevolodoviç Miller “Таты, их расселение и говоры” kitabında onun barəsində yazırdı: “Почти все поездки по татским селениям я совершал с товарищем А.Р.Зифельдтом-Симумяги, ученым-секретарем Общества Изучения Азербайджана и энергичным проводником нацменполитики АССР, и с научным сотрудником названного Общества А.П.Фитуни” (Миллер, 1929, s.34). Demək, Zifeldt-Simumyaqi həmin dövrdə Azərbaycan SSR-in milli azlıqlar siyasətinin enerjik bələdçisi, yəni təbliğatçısı olmuşdur.

Ədibin tərcümeyi-halından məlum olduğu kimi, onun Azərbaycandakı fəaliyyəti əsasən Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö cəmiyyətinin yaradılması ilə başlayır. Azərbaycandakı azsaylı xalqların Zifeld-Simumyaqi tərəfindən öyrənilməsi də onun məhz Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö cəmiyyətindəki fəaliyyəti dövrünə təsadüf edir.

Ötən əsrin 20-ci illərinə dair maraqlı bir məlumat əldə etmişik. 1926-cı ildə Votyak vilayətinin tədqiqi cəmiyyətinin Əsərlərində K.P.Qerd adlı müəllifin “К вопросу о происхождении вотяков. Удины и уды (вотяки)” məqaləsi nəşr edilmişdir. Tədqiqat Qafqaz udinləri ilə Kama çayı ətrafında yaşayan udmurtların müqayisəli tədqiqinə həsr edilmişdir.

Bu məqalədə bir neçə nüans diqqətimizi cəlb etdi. Məqalənin müəllifi çoxdan bu tədqiqatı planladığını, amma heç cür başlaya bilmədiyini yazır. Daha

sonra bir xoş təsadüf ona bu işə başlamağa imkan yaradır. Vəs bu xoş təsadüf nədən ibarətdir? Məhz bundan sonra müəllifin yazdıqları tədqiqatımıza obyekt olaraq seçdiyimiz Simumyaqi ilə birbaşa əlaqəli olduğu üçün diqqətimizi cəlb etdi: “Осенью 1925 года в Комитете по изучению языков и этнических культур восточных народов СССР в Москве я встретился с ученым секретарем Общества обследования и изучения Азербайджана – *т.А.Р.Зифельдт-Симумяги*, эстонцем по национальности, работающим несколько лет в Баку. Он живо заинтересовался моим вопросом и дал слово подробнее ознакомиться с удинами. Он мне сообщил, что от удинов на Кавказе остались лишь один два аула, при чем, на удинском языке говорят лишь несколько стариков, а молодежь вся говорит на языке окружающего армянского и грузинского населения и во внешнем облике ничем от них не отличается» (Герд, 1926). Bundan bir neçə ay sonra Zifeld-Simumyaqi Kozma Pavloviç (Simumyaqi müraciətinə belə başlasa da, udmurt müəllifinin adı Kozma deyil, Kuzebaydır) Qerdə cavab məktubu yazır. Məhz bu məktub alimin Azərbaycan udiələrinin tədqiqi sahəsində müəyyən fəaliyyətinin olduğunu sübut edir. Simumyaqi Qerdə məktub yazır, düzdür, bu məktubda bir qədər ziddiyyətli fikirlər də yer alır. Amma məktuba əlavə etdiyi “Два слова об удинах Азербайджана” məruzəsi istər tədqiqat kimi, istərsə də material kimi qiymətli mənbədir. Bu mənbənin 1926-cı ildə yazıldığını, indiyədək Azərbaycanda işıq üzü görmədiyini, müstəqil çap edilmədiyini, Qerdin adıçəkilən məqaləsinin içində verildiyini nəzərə alaraq belə hesab edirik ki, gələcəkdə onun retrospektiv nəşri Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqların tədqiqi işinə bir töhfə olacaqdır.

Bu tədqiqatda əvvəlcə udiələr barədə, Nuxa uyezdində Vartaşen və Nic kəndlərində yaşadıkları, dini mənsubiyyətləri baxımından erməni-qriqoryan və pravoslav olduqları, və ermənilər tərəfindən assimilyasiyaya uğradıqları barədə məlumat verir. Daha sonra bir sıra, daha dəqiq səkkiz sözün udi dilində etimoloji izahını, mənasını və müqayisəli təhlilini verir (Герд, 1926).

Zifeld-Simumyaqi məktubunun sonunda Qerdə E.Lalayan adlı müəllifin “Udiələr” monoqrafiyasını göndərəcəyini söz verir. Bu ATTC-nin 29 may 1925-ci il tarixli iclasında haqqında danışılan Lalayandır.

Beləliklə, Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin bazası əsasında 1929-cu ildə Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutu yaradılır və ATTC-də əsas qoyulan azsaylı xalqların öyrənilməsi işi bu İnstitutun da aparıcı xəttinə çevrilir. Milli Arxiv İdarəsində qorunan ATTC-nin sənədlərindən məlum olur ki, 1929-cu ildən sonra AZDETİ daxilində də ATTC fəaliyyətini bir müddət davam etdirir.

ƏDƏBİYYAT

Artur Rudolfoviç Zifeld-Simumyaqi // Ашнин Ф.Д., Алпатов Б.М. Репрессированная тюркология. Москва: Восточная литература РАН, 2002, 294 с. // tərcümə edən N.Cahangirova /<http://edebiyyatqazeti.az>

Cavadov Q. Azərbaycanın azsaylı xalqları və milli azlıqları. Bakı: Elm, 2000

Əhmədov, B., Şamil, Ə. Ön söz // Abid, Ə. Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Elm və Təhsil, 2016, s.14

Наси́ев М. Azərbaycan tatlarının dili. Tatların tarixi-etnoqrafik öçerki. Bakı: Mü-tərcim, 2009

Наси́ева Z. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Azərbaycanda Elmi İrsin Toplanması və sistemləşdirilməsi şəbəsi. BÜLLETEN. AMEA-nın 60 illiyinə həsr olunur // ilkin materialları toplayan A.Qəhrəmanova, elmi redaktoru akademik A.Mehdiyev. Bakı: 2005, 22 s.

Агарунов М., Гусейнов Р., Керимов Э. Горские евреи Азербайджана. Баку: 2000

Алекперов А. К вопросу об изучении культуры курдов, Труды Азербайджанского филиала Академии наук СССР, Б., 1936, с. 33-61;

Ашнин Ф.Д., Алпатов Б.М. Репрессированная тюркология. Москва: Восточная литература РАН, 2002, 294 с.

Букшпан, А. Азербайджанские курды. Баку: 1932

Герд К.П. К вопросу о происхождении вотяков. Удины и уды (вотяки) // Труды. Издание Научного общества по изучению Вотского края /под редакцией Ф.Стрельцова. 1926, выпуск 2-й.

Миллер Б. Таты, их расселение и говоры. (Материалы и вопросы), Издание Общества Обследования и Изучения Азербайджана. Баку: 1929

Таты Азербайджана // Архив Института Истории АН Азербайджана, 1930, рук.инв. №306

Таты, их расселение и говоры. (Материалы вопросы), профессор Борис Всеволодович Миллер. Издание Общества Обследования и Изучения Азербайджана. Баку: 1929

